

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1850-1918

Η «πόλη των Εβραίων»
και η αφύπνιση των Βαλκανίων

Μετάφραση
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΛΑΜΑΝΤΗΣ

ΕΚΑΤΗ
1994

Πρώτοι καπνοί από τα εργοστάσια

Κατά τη διάρκεια των ετών 1850 - 1914, η Θεσσαλονίκη γνώρισε μια εντυπωσιακή βιομηχανική ανάπτυξη, που την ανέδειξε στην πλέον εκβιομηχανισμένη πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι πρώτοι βιομήχανοι είναι κυρίως Εβραίοι, όπως η περίφημη οικογένεια Allatini. Οι αυξανόμενες ανάγκες για εργατικά χέρια οδηγούν στις εργατικές διεκδικήσεις.

Προς τα μέσα της δεκαετίας του 1880, η βιομηχανική υποδομή στην πόλη της Θεσσαλονίκης γνώρισε, σύμφωνα με τα οθωμανικά κριτήρια της εποχής, μια αξιοσημείωτη ανάπτυξη. Μέσα σε λίγα μόνο χρόνια, η πόλη αυτή απέκτησε μια πληθώρα από εργοστάσια και εργαστήρια, που την ανύψωσαν αναμφίβολα στην πρώτη θέση μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αυτή η αξιοσημείωτη βιομηχανική ανάπτυξη εξηγείται κυρίως από μια σειρά μεταβολών στις συνθήκες μεταφοράς και στις μεθόδους επικοινωνίας, παράγοντες που ευνοήθηκαν με τη σειρά τους από τη βιομηχανική ανάπτυξη.

Οι σιδηρόδρομοι που εμφανίστηκαν στη Θεσσαλονίκη, στις αρχές της δεκαετίας του 1870, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο. Η εγκατάσταση του τηλεγραφικού δικτύου έγινε την επόμενη δεκαετία. Νέες σιδηροδρομικές γραμμές δημιουργήθηκαν, ανάμεσα στα 1888 και στα 1896, που συνδέουν τη Θεσσαλονίκη, η μια με την οθωμανική πρωτεύουσα, την Ισταμπούλ, η άλλη με το δίκτυο της Σερβίας, άρα και με την Ευρώπη. Επικεφαλής τριών γραμμών εισαγωγών/εξαγωγών, σημείο συγκέντρωσης διαφόρων αγαθών που προέρχονται από το Νότο των Βαλκανίων, η Θεσσαλονίκη ευημερούσε.

Στο λιμάνι, η χωρητικότητα των πλοίων αυξήθηκε από το ένα εκατομμύριο τόνους, στη δεκαετία του 1880, σε δύο εκατομμύρια το 1912. Την εποχή εκείνη, η Θεσσαλονίκη κατείχε, μαζί με τη Βηρυτό, την τρίτη θέση ανάμεσα στα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ τα δύο πρώτα ήταν η Ισταμπούλ και το Ιζμίρ (Σμύρνη). Παρά την ανάπτυξη του θαλάσσιου εμπορίου, η βελτίωση των λιμενικών ζωνών ήταν πολύ αργή. Τον εκσυγχρονισμό τους, τον οποίο χρηματοδότησαν δυτικά κεφάλαια και πραγματοποίησαν δυτικές εταιρείες, παρεμπόδισαν δύο παράγοντες, ανεξάρτητοι ο ένας από τον άλλο. Ο πρώτος δεν ήταν άλλος από το ίδιο το οθωμανικό κράτος, που θεωρούσε ότι η ανάπτυξη των λιμανιών, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, θα οδηγήσει σε αυξημένη επιρροή του εξωτερικού ελέγχου και, εν προκειμένω, στην εγκατάσταση εξωτερικών λιμενικών ζωνών όπως στην Κίνα. Σε δεύτερο επίπεδο, οι προσπάθειες των εμπόρων για συγκέντρωση και έλεγχο των επιχειρήσεων συνάντησαν αντίσταση από τα σωματεία των αχθοφόρων. Δουλειά αυτών των χειρωνακτών, που στην πλειοψηφία τους ήταν Εβραίοι, ήταν η μεταφορά του φορτίου των πλοίων. Θεωρούσαν ότι ο εκσυγχρονισμός δε θα έφερνε την πρόοδο αλλά την καταστροφή. Όπως και στα άλλα οθωμανικά λιμάνια, παρεμπόδισαν κάθε πραγματική πρόοδο, μέχρι τα τέλη του αιώνα. Τελικά, το 1897, το οθωμανικό κράτος υποχωρεί στις ξένες πιέσεις και παρέχει κάποια προνόμια σε μια γαλλική εταιρεία. Λίγα χρόνια αργότερα, τα σωματεία των αχθοφόρων θα ατονίσουν ακόμα περισσότερο. Το 1909, η Εταιρεία του Λιμανιού της Θεσσαλονίκης, η Ανατολική Εταιρεία Σιδηροδρόμων και η Εταιρεία της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης, υπέγραψαν μια συμφωνία που επέτρεπε την πρόσβαση των τραίνων στην αποβάθρα και την απευθείας εκφόρτωση των εμπορευμάτων στα πλοία του λιμανιού. Προηγουμένως, τα τρένα σταματούσαν στο σταθμό και το φορτίο τους μεταφερόταν σε απόσταση ενός χιλιομέτρου, από έναν πολύ άσχημο δρόμο. Οι αχθοφόροι, που μέχρι τότε ήταν επιφορτισμένοι με αυτή τη δουλειά, αποκόπηκαν, με αυτή τη νέα βελτίωση, από το επάγγελμά τους.

Παράλληλα με την πρόοδο στις συνθήκες μεταφοράς, το πιστωτικό σύστημα άλλαξε, έτσι ώστε να διευκολύνεται η χρηματοδότηση των διαφόρων επενδυτών. Στη δεκαετία του 1880, παρ' όλο που οι ευρωπαϊκές εταιρείες επεξέτειναν τις πιστωτικές προθεσμίες τους για οχτώ μή-

νες, το μέτρο αυτό αποδείχτηκε ανεπαρκές. Το 1888, η εύρωστη εταιρεία των αδελφών Allatini συνεταιρίζεται με τις τράπεζες της Βιέννης και των Παρισίων για τη δημιουργία της Τράπεζας της Θεσσαλονίκης, με αρχικό κεφάλαιο δύο εκατομμύρια φράγκα. Η τράπεζα αυτή θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία πολλών τοπικών βιομηχανικών επιχειρήσεων. Κατά τη διάρκεια των δύο επόμενων δεκαετιών, η Τράπεζα Μυτιλήνης, ελληνικής ιδιοκτησίας, άνοιξε ένα υποκατάστημα στη Θεσσαλονίκη, όπως και η Deutsche Orient-Bank και η Beogradska Zaduga. Η βελτίωση των μέσων μεταφοράς και οι πιστωτικές διευκολύνσεις ευνόησαν σημαντικά τη βιομηχανική ανάπτυξη.

1880-1914: Η ανάπτυξη της βιομηχανίας στη Θεσσαλονίκη

Η πόλη της Θεσσαλονίκης και ο εβραϊκός, στην πλειοψηφία, πληθυσμός της ήταν υπερήφανοι για την παραδοσιακή βιοτεχνία τους, που ικανοποιούσε ταυτόχρονα, εδώ και πολύ καιρό, τις τοπικές ανάγκες και την εξωτερική ζήτηση. Οι κατασκευαστές των μάλλινων υφασμάτων ήταν ίσως οι πιο γνωστοί. Οι βιοτέχνες αυτοί δεν είχαν ντύσει μόνο το διάσημο σώμα των γενιτσάρων, τους πραιτωριανούς του οθωμανικού στρατού, αλλά εξήγαγαν επίσης σημαντικές ποσότητες μάλλινων υφασμάτων στην Ιταλία και τη Γαλλία. Στις αρχές του 19ου αιώνα, ο χρυσός αιώνας αυτής της βιομηχανίας είχε παρέλθει εδώ και καιρό. Η παραγωγή των υφασματέμπορων της Δυτικής Ευρώπης είχε ξεπεράσει αυτή των ανταγωνιστών τους από τη Θεσσαλονίκη. Επιπλέον, το 1826, το οθωμανικό κράτος διέλυσε το σώμα των γενιτσάρων. Έτσι, από τη μια μέρα στην άλλη, η κύρια αγορά που είχε παραμείνει ανοιχτή στους τεχνίτες της Θεσσαλονίκης έκλεισε.

Κατά συνέπεια, η παραγωγή της βιομηχανίας μάλλινων υφασμάτων της Θεσσαλονίκης καταδικάστηκε σε σημαντική πτώση, αλλά κατάφερε να διατηρηθεί για μερικές ακόμα δεκαετίες. Η Θεσσαλονίκη προμήθευε στα οθωμανικά στρατεύματα μάλλινα υφάσματα κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου, όμως τα υφάσματα αυτά τα ύφαιναν στα γύρω χωριά και όχι στην ίδια την πόλη. Σ' αυτά τα χωριά, η επαρ-

χία της Θεσσαλονίκης διατηρούσε, στα τέλη της δεκαετίας του 1880, περίπου 2.125 αργαλειούς, που ύφαιναν μάλλινα υφάσματα διαφόρων ειδών για τους στρατιωτικούς και τους πολίτες της περιοχής καθώς και για την Ισταμπούλ και τη Βουλγαρία. Οι αγροτικές ζώνες συνέχισαν να παράγουν βαμβακερά υφάσματα στις αρχές του 19ου αιώνα. Στις διάφορες περιοχές της επαρχίας, έξω από την πόλη της Θεσσαλονίκης, στα τέλη της δεκαετίας του 1880, λειτουργούσαν 1.650 αργαλειοί. Άλλα φημισμένα προϊόντα της Θεσσαλονίκης, όπως οι πετσέτες και τα μπουρνούζια για τα δημόσια λουτρά, αρχίζουν να σπανίζουν, για να εξαφανιστούν σχεδόν τελείως στα μέσα του 19ου αιώνα.

Επίσης, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1870, η βιομηχανία της Θεσσαλονίκης χαρακτηριζόταν για το χαμηλό τεχνολογικό της επίπεδο και τη διασπορά της στις γύρω αγροτικές περιοχές, όπου υπήρχαν φθηνότερα εργατικά χέρια. Οι ντόπιοι βιομήχανοι μόλις και μετά βίας επιβίωναν. Η περιοχή εξήγαγε ακατέργαστα υλικά, μαλλί και βαμβάκι κυρίως, για τα οποία οι τοπικοί κατασκευαστές δεν είχαν πλέον την ίδια ανάγκη όπως άλλοτε. Όμως αυτή η θλιβερή κατάσταση άλλαξε γρήγορα χάρη σε μια δυναμική ανάκαμψη που αποδείχτηκε επικερδής.

Αρκεί να αναφερθούν οι νέες βιοτεχνίες που δημιουργήθηκαν σε διάστημα πέντε ετών, ανάμεσα στα 1878 και 1883, για να δοθεί μια ιδέα γι' αυτή την ανανέωση. Κατά τη διάρκεια αυτής της σύντομης περιόδου, δημιουργήθηκαν στη Θεσσαλονίκη και στις γύρω περιοχές τριάντα εργαστήρια και βιοτεχνίες όλων των μεγεθών και των τεχνολογικών επιπέδων. Ανάμεσά τους: ένα αποστακτήριο, έξι σαπωναποιεία, ένα κεραμοποιείο, μια βιοτεχνία καρφιών που χρησιμοποιούσε εισαγόμενο σιδηρόσυρμα, ένα εργοστάσιο κατασκευής ξύλινων σανίδων, τέσσερα εργαστήρια που κατασκεύαζαν καρέκλες, τρία εργοστάσια τροφίμων, δέκα αλευρόμυλοι και δύο βαμβακονηματοουργεία. Όλες αυτές οι επιχειρήσεις, καθώς και τα εργοστάσια που θα δημιουργηθούν στη συνέχεια στη Θεσσαλονίκη, θα συμβάλλουν – με μόνη εξαίρεση τη βιομηχανία καπνού – στην εδραίωση της οικονομικής αυτονομίας της πόλης. Το μεγαλύτερο μέρος αυτών των νέων βιομηχανιών προσανατολιζόταν προς την τοπική αγορά, έτσι ώστε τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στα περίχωρα τα τοπικά προϊόντα να υποσκελίζουν αυτά του εξωτερικού.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1880, άνοιξαν στην πόλη πολλά μεγά-

λα εργαστήρια που κατασκεύαζαν υφάσματα και πουκάμισα από φανέλα. Επιπλέον, το πιο σημαντικό είναι ότι η τοπική παραγωγή μάλλινων υφασμάτων γνώρισε μια αξιοσημείωτη ανάπτυξη. Καθώς η ζήτηση από τους ντόπιους υφαντές για πρώτες ύλες αυξανόταν, η χρήση ακατέργαστου μαλλιού, το οποίο ήταν ένα πολύ καλό εξαγωγίμο προϊόν, αναθεωρήθηκε ξαφνικά λόγω των τοπικών αναγκών. Άρχισαν οι εισαγωγές μαλλιών για τους υφαντές, οι οποίοι προμήθευαν με υφάσματα αφενός τον οθωμανικό στρατό και αφετέρου τον ντόπιο πληθυσμό. Στις αρχές του 20ού αιώνα, τα υφαντήρια μαλλιού πολλαπλασιάστηκαν σημαντικά. Στα εργαστήρια αυτά, η εργασία γινόταν αρχικά με το χέρι και μπορούσαν να παράγουν διάφορα είδη υφασμάτων, χρησιμοποιώντας γαλλικά ή γερμανικά μάλλινα νήματα. Η δουλειά αυτή απαιτούσε μόνο μερικούς αργαλειούς και κάποιες απλές πρέσες. Η χρήση των μηχανών δεν εμφανίστηκε παρά μόνο προς τα τέλη της ζωής αυτών των εργαστηρίων. Το 1908, άνοιξαν πολλά μικρά μηχανοκίνητα εργοστάσια. Το ένα, με πέντε αργαλειούς από το Bielefeld, παρήγαγε ένα εξαιρετικής ποιότητας ύφασμα για την οθωμανική κυβέρνηση. Ένα δεύτερο μηχανοκίνητο εργοστάσιο άνοιξε το 1911 με τριάντα αργαλειούς. Ήταν Εταιρεία Περιορισμένης Ευθύνης και τη χρηματοδοτούσαν οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης. Στη Θεσσαλονίκη υπήρχε επίσης ένα εργοστάσιο ύφανσης λινών, που ιδρύθηκε από τις οικογένειες Torgès, Mizrahi και Fernandez, το 1906. Δύο χρόνια αργότερα το εργοστάσιο κάηκε, γεγονός που ήταν προς όφελος των ιδιοκτητών. Το 1909 ξανάνοιξε τις πόρτες του, με εξήντα αργαλειούς και σύγχρονο εξοπλισμό, που του επέτρεψε να παράγει σάκους για την καπνοβιομηχανία. Μια βιοτεχνία φεσιών δημιουργήθηκε το 1908, που κάηκε σχεδόν αμέσως, ακολουθώντας έτσι τη μοίρα του εργοστασίου λινών – μόνο που αυτή δεν ξαναλειτούργησε.

Παράλληλα με την παραγωγή τσόχας, στα τέλη του 19ου αιώνα, στη Θεσσαλονίκη αναπτύχθηκε η βιομηχανία βαμβακερών υφασμάτων. Στις αρχές του αιώνα υπήρχε στην πόλη ένας μεγάλος αριθμός (δεν έχει απογραφεί) από μικρά υφαντήρια, που με δύο ή τρεις αργαλειούς έφτιαχναν βαμβακερές κάλτσες (καθώς και μάλλινα πουκάμισα και γυναικεία σάλια). Αυτές οι εγχώριας παραγωγής κάλτσες, απομμηθείς των γαλλικών προϊόντων, πωλούνταν σε πολύ χαμηλές τιμές και μείωναν έτσι κατά πολύ τις εισαγωγές. Στις αρχές του 20ού αιώνα, η βιομη-

χανία έτοιμου γυναικείου ενδύματος, όπου απασχολούνταν εκατο-
ντάδες γυναίκες, αύξησε κατά πολύ την παραγωγή της.

Αργότερα, η περιοχή της Θεσσαλονίκης γνώρισε μια σημαντική
αύξηση στην παραγωγή βαμβακερών νημάτων, χάρη στη δημιουργία
ενός δικτύου μηχανοκίνητων υφαντουργείων. Έτσι, η Θεσσαλονίκη
και η ενδοχώρα της Μακεδονίας έφτασαν να κατέχουν, γύρω στο 1900,
το μεγαλύτερο αριθμό νηματοουργείων βάμβακος του οθωμανικού κό-
σμου. Η παλαιότερη από αυτές τις βιοτεχνίες, που βρισκόταν στη Νιά-
ουστα (Νάουσα), εμφανίστηκε το 1870· πέντε άλλες δημιουργήθηκαν
μετά το 1900. Τις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου υπήρ-
χαν συνολικά δώδεκα τέτοιες βιοτεχνίες στην περιοχή της Μακεδο-
νίας. Τρεις από αυτές βρίσκονταν στην ίδια τη Θεσσαλονίκη και διέ-
θεταν το ένα τρίτο από τα 60.000 αδράχτια των 10 νηματοουργείων. Δύο
βιοτεχνίες νημάτων άνοιξαν στη Θεσσαλονίκη το 1878 και το 1885. Η
πρώτη δημιουργήθηκε από τους Shalom Sayas και Ripote, και εξαγορά-
στηκε από την I. Sidès et Cie. Οι Toppès, Mizrahi et Cie άνοιξαν το δεύτερο
νηματοουργείο, που το διαδέχτηκε το Νέο Υφαντουργείο, οθωμανική
ανώνυμη εταιρεία της Θεσσαλονίκης. Και τα δύο νηματοουργεία χρη-
σιμοποιούσαν αποκλειστικά αγγλικά υλικά. Γύρω στο 1900 άνοιξε
ένα τρίτο εργοστάσιο, κινούμενο με ατμό, οι ιδιοκτήτες του οποίου δεν
ήταν Εβραίοι.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1880, η οθωμανική κυβέρνηση εξαίρεσε
από τους φόρους αυτές τις βιοτεχνίες, με αποτέλεσμα να βελτιώσουν τη
θέση τους στην αγορά. Το εργοστάσιο Toppès-Mizrahi κατάφερε έτσι να
επεκταθεί, κατ' αρχάς το 1886 και στη συνέχεια το 1890, και μια δεκα-
ετία αργότερα να γίνει γνωστό για τις σύγχρονες εγκαταστάσεις του,
αγγλικής προέλευσης. Το 1905 έγινε εταιρεία περιορισμένης ευθύνης.
Ενώ οι Εβραίοι δέσποζαν στην υφαντουργία της Θεσσαλονίκης, οι
Έλληνες είχαν στα χέρια τους όλα τα εκτός πόλης εργοστάσια: στη
Νιάουστα, στην Καραφέρια (Βέροια) και τα Βοδενά (Έδεσσα). Κανένα
απ' αυτά τα νηματοουργεία δεν ανήκε σε ένα μόνο ιδιοκτήτη. Επιπλέον,
και τα μέλη των οικογενειών τους εργάζονταν σ' αυτά τα εργοστάσια,
άλλοτε σε διαχειριστικές θέσεις και άλλοτε στον τομέα παραγωγής.

Στα τέλη αυτής της περιόδου, γύρω στα 1913, έξι από τα επτά νημα-
τουργεία βάμβακος που ανήκαν σε Έλληνες, σχημάτισαν ένα συνδι-
κάτο, με σκοπό τον έλεγχο της αγοράς. Αν ληφθούν υπόψη οι ενδοεθني-

κές διαφορές που ξεσπούσαν στο οθωμανικό έδαφος, η πρωτοβουλία
αυτή απέβλεπε εμφανώς σε μια προσπάθεια της ελληνικής πλευράς για
μείωση της εβραϊκής επέκτασης. Ο πολλαπλασιασμός των νηματοურ-
γείων βάμβακος αύξησε τη βαμβακοκαλλιέργεια, η οποία έφτασε στο
απόγειό της στα μέσα της δεκαετίας του 1880. Τα εργοστάσια της Θεσ-
σαλονίκης μπορούσαν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες μιας μεγάλης
αγοράς και τα νήματά τους υπερείχαν από τα αντίστοιχα ιταλικά και
αγγλικά. Στις αρχές του αιώνα, προμήθευαν το ένα τέταρτο σχεδόν από
τα νήματα που χρησιμοποιούνταν στην περιοχή. Τα υπόλοιπα έρχο-
νταν από τη Μεγάλη Βρετανία, την Ιταλία και την Αυστρία. Το ένα
τρίτο της παραγωγής κατευθυνόταν προς τη Μακεδονία και την Αλβα-
νία. Το υπόλοιπο, διά θαλάσσης, έφτανε στη Σερβία, την Ανατολία, τα
νησιά του Αιγαίου και τη Βουλγαρία - αγορά που θα χαθεί για τη Θεσ-
σαλονίκη το 1908, όταν θα ξεφύγει από τον οθωμανικό έλεγχο.

Στο σύνολό τους, τα εργοστάσια της Θεσσαλονίκης είχαν να αντι-
μετωπίσουν τον ανταγωνισμό των υπολοίπων στην ενδοχώρα. Έτσι,
γύρω στο 1900, η επιχείρηση του Sayas και των συνεταιρών του, που εί-
χε διατηρήσει τον αρχικό εξοπλισμό της, χρειάστηκε να κλείσει τις
πόρτες της για πολλά -εφτά- χρόνια. Το κόστος παραγωγής των εργο-
στασίων της Θεσσαλονίκης ήταν πολύ υψηλό, γιατί χρησιμοποιούσαν
κάρβουνο για την κίνηση των ατμομηχανών. Οι ανταγωνιστές τους της
Μακεδονίας χρησιμοποιούσαν την υδραυλική ενέργεια, λιγότερο σί-
γουρη αλλά και λιγότερο δαπανηρή. Κάποια απ' αυτά τα εργοστάσια
με την υδραυλική ενέργεια, συνέχιζαν να χρησιμοποιούν μεταχειρι-
σμένο και απαρχαιωμένο εξοπλισμό, αντί να εκσυγχρονιστούν. Επι-
πλέον, η τιμή των οικοπέδων ήταν πολύ μεγαλύτερη στην πόλη απ' ό,τι
στην εξοχή, γεγονός που ανέβαζε υπερβολικά τις τιμές των προϊόντων.
Η ανάπτυξη της καπνοβιομηχανίας έπληξε εξίσου την υφαντουργία,
προσελκύοντας τα φτηνά εργατικά χέρια από τα οποία εξαρτώνταν τα
νηματοουργεία. Γενικά, στην περίοδο της ακμής, μετά το 1885, οι εργά-
τες της Θεσσαλονίκης είχαν πολλές ευκαιρίες να βρουν δουλειά, αντί-
θετα μ' αυτούς της ενδοχώρας, οι οποίοι, εκτός από τη νηματοουργία,
είχαν περιορισμένες επιλογές. Οι πρώτοι ήταν επίσης καλύτερα οργα-
νωμένοι. Κατά συνέπεια, ο μισθός των υφαντών στη Θεσσαλονίκη, το
1913, ήταν τρεις φορές πάνω από τον αντίστοιχο των γυναικών της Μα-
κεδονίας, που εργάζονταν στα εργοστάσια της Καραφέριας, της Νιά-

ουστας και των Βοδενών.

Η βιομηχανία μεταξιού, που για πολύ καιρό ήταν ειδικότητα της Θεσσαλονίκης, συρρικνώθηκε και σχεδόν εξαφανίστηκε κατά τη διάρκεια της οικονομικής ευημερίας, στα τέλη του 19ου αιώνα. Οι Οθωμανοί παραγωγοί μεταξιού ήταν οι πρώτοι που υιοθέτησαν, από το 1829, τη δυτική τεχνολογία για την κατασκευή μετάξινων νημάτων, που τα χρησιμοποιούσαν τα γαλλικά εργοστάσια για την ύφανση ενδυμάτων. Προς τα τέλη της δεκαετίας του 1840, η Θεσσαλονίκη διέθετε τριάντα νηματουργεία, που απασχολούσαν χίλιους περίπου νηματουργούς μεταξιού, με πολλές εκατοντάδες αδράχτια. Παρ' όλο που οι παλαιότερες επιχειρήσεις βρίσκονταν αποκλειστικά στα χέρια των Εβραίων, οι Ιταλοί έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εισαγωγή της νέας τεχνολογίας. Παρά την επιτυχία της, οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης εξέφραζαν παράπονα για τη μόλυνση και πίεζαν τις τοπικές αρχές, ώστε τα εργοστάσια να χτίζονται έξω από την πόλη. Στις αρχές της δεκαετίας του 1860, ο αριθμός των νηματουργείων μεταξιού στη Θεσσαλονίκη μειώθηκε σε δεκαεννέα, με 791 αδράχτια, ενώ στα γύρω χωριά είχαν δημιουργηθεί δεκαπέντε, ή σχεδόν τόσα.

Ενώ οι κάτοικοι της πόλης και των περιχώρων της προσαρμόζονταν στη μηχανοποίηση της ύφανσης μεταξιού, μια σειρά από κρίσεις έπληξε τη βιομηχανία αυτή, τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στην υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η ασθένεια των μεταξοσκωλήκων εξαπλώθηκε από τη Γαλλία μέχρι τη Μέση Ανατολή, τη στιγμή που η Ασιατική Ανατολή άρχιζε να εξάγει στην Ευρώπη μεγάλες ποσότητες μετάξι. Στη Θεσσαλονίκη και σε ολόκληρη την αυτοκρατορία, η παραγωγή του ακατέργαστου μεταξιού κατέρρευσε, για να ανακάμψει και πάλι χάρη στην ανακάλυψη του Louis Pasteur (ανακάλυψε το φάρμακο της ασθένειας των μεταξοσκωλήκων) και την αυξανόμενη διεθνή ζήτηση. Μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1880, λειτουργούσαν δύο μεγάλα εργοστάσια στη Θεσσαλονίκη και έξι μικρότερα στα γύρω χωριά. Όταν η Θεσσαλονίκη εισήλθε στη φάση της χωρίς προηγούμενο βιομηχανικής ανάπτυξης και πολλαπλασιάστηκαν τα εργοστάσια όλων των ειδών, το οθωμανικό κράτος δημιούργησε ένα νηματουργείο μεταξιού κοντά στη Γευγελή, σαν προτροπή προς τους τοπικούς κεφαλαιούχους και τους πιθανούς βιομηχάνους. Το νηματουργείο, που η διαχείρισή του δόθηκε στη γαλλική εταιρεία Boutet Frères, ήταν αρκετά

μεγάλο, με τριακόσια αδράχτια και τον πλέον σύγχρονο εξοπλισμό. Όμως, παρά τις προσπάθειες και το ευνοϊκό κλίμα για τις επιχειρήσεις, η νηματουργία μεταξιού σταμάτησε τελείως τόσο στη Θεσσαλονίκη όσο και στα περίχωρά της.

Πατί λοιπόν; Αυτό το παρόδοξο φαινόμενο οφείλεται στην ίδια τη φύση της βιομηχανίας μεταξιού και στο οικονομικό άνοιγμα της Θεσσαλονίκης, στα τέλη του 19ου αιώνα. Στις περισσότερες επιχειρήσεις, οι κεφαλαιούχοι που επένδυσαν στο μετάξι στηρίζονταν στους χαμηλούς μισθούς, για να παραμείνουν τα προϊόντα τους ανταγωνιστικά. Έτσι οι εργάτες μεταξιού αμείβονταν πολύ λιγότερο από τους εργάτες των άλλων νηματουργείων, οι οποίοι λάμβαναν ήδη τους χαμηλότερους μισθούς απ' όλους τους εργάτες της οθωμανικής βιομηχανίας. Ο πολλαπλασιασμός των εργοστασίων στη Θεσσαλονίκη, στα τέλη του 19ου αιώνα, οδήγησε σε αύξηση των μισθών σε βαθμό που η τοπική νηματουργία να γίνει μη ανταγωνιστική (θα το εξετάσουμε λεπτομερώς όταν αναφερθούμε στους εργάτες). Με άλλα λόγια, η γενική ευημερία και ο πολλαπλασιασμός των τοπικών εργοστασίων καταδίκασαν κάθε πιθανότητα για την ανάκαμψη της βιομηχανίας μεταξιού στη Θεσσαλονίκη, ακόμα και αν υποστηριζόταν από σημαντικά κεφάλαια. Ένα παράδειγμα: Η νηματουργία της Γευγελής, που δημιουργήθηκε από τη δημόσια επιχείρηση του οθωμανικού χρέους, εξωθήθηκε σε χρεοκοπία, εξαιτίας της αύξησης που έδωσε στους μισθούς των εξακοσίων υπαλλήλων της μια καπνοβιομηχανία που βρισκόταν κοντά.

Ενώ παρήκμαζε η βιομηχανία μεταξιού, αντίθετα η παραγωγή και επεξεργασία καπνού προόδευε. Στις αρχές του 20ού αιώνα, οι ευρωπαϊκές επαρχίες είχαν στο ενεργητικό τους το 50 με 75% των εξαγωγών καπνού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι εξαγωγές αυξάνονταν συνεχώς, κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, κυρίως χάρη στην ακόρεστη ζήτηση της Αμερικανικής Εταιρείας Καπνών. Ανάμεσα στα 1892 και 1909, για παράδειγμα, ο φόρος για τις εξαγωγές καπνού από τις περιοχές της Ευρώπης αυξήθηκε πάνω από 250%! Το βιομηχανικό κέντρο δε βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη, αλλά στην Καβάλα, που προμήθευε τη μεγαλύτερη ποσότητα καπνού από όλες τις περιοχές της Ευρώπης. Εντούτοις, η Θεσσαλονίκη συνέβαλλε κατά το ένα πέμπτο περίπου στην προετοιμασία αυτού του εμπορεύματος και διατηρούσε μια από τις μεγαλύτερες βιομηχανίες σιγαρέτων της αυτοκρατορίας. Το 1883,

οι μηχανές του εργοστασίου που είχε το μονοπώλιο της επεξεργασίας καπνού παρήγαγαν 10.000 τσιγάρα ημερησίως. Αναπτυσσόμενη συνεχώς στα τέλη της δεκαετίας του 1880, η παραγωγή τσιγάρων ανήλθε σε 16 εκατομμύρια μονάδες το 1890.

Κάποιες από τις νέες επιχειρήσεις που εγκαταστάθηκαν στη Θεσσαλονίκη παρήγαγαν αγαθά διαρκούς κατανάλωσης. Στα τελευταία χρόνια της ίδιας δεκαετίας εγκαταστάθηκε εκεί μια ομάδα σιδηρουρών, Αρμένιοι κυρίως αλλά και Έλληνες, που είχαν μάθει τη δουλειά στα εργαστήρια των Βρετανών και στα εργοτάξια των σιδηροδρόμων της Κωνσταντινούπολης. Το 1900 δημιουργήθηκε μια εταιρεία περιορισμένης ευθύνης για τον εκσυγχρονισμό των χυτηρίων (σιδήρου), των εργαστηρίων επισκευής και κατασκευής σιδηρόφυλλων. Η εταιρεία αυτή ιδρύθηκε από ντόπιους Εβραίους και κατασκεύαζε φτηνά μεταλλικά αντικείμενα, όπως κιβώτια και στηρίγματα για λάμπες.

Σημειώνουμε επίσης τη σπουδαιότητα της μεταλλουργίας χαλκού. Σύμφωνα με τις πηγές, επεξεργάζονταν ετησίως 100.000 τόνους απ' αυτό το μέταλλευμα. Το 1887, ήρθε στη Θεσσαλονίκη ένας Γάλλος με σκοπό να δημιουργήσει ένα χυτήριο χαλκού, αλλά απέτυχε. Η πόλη απέκτησε ύστερα από μερικά χρόνια το δικό της χυτήριο που πέτυχε. Την ίδια εποχή, στις αρχές του αιώνα, ένας Αρμένιος άνοιξε ένα εργοστάσιο και κατασκεύαζε μεταλλικά ανταλλακτικά, όπως διάφορα μοτέρ, άξονες και αγροτικά μηχανήματα. Γύρω στο 1907, υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη τρία χυτήρια. Η βιομηχανική της υποδομή σταμάτησε να εξαρτάται από τις εισαγωγές και άρχισε να αποκτά μια κάποια οικονομική αυτονομία.

Ένα εργοστάσιο που ανήκε στην οικογένεια Allatini παρήγαγε από το 1883 τούβλα για τις οικοδομές και κεραμίδια καλής ποιότητας, συμπληρώνοντας τις εισαγωγές που γίνονταν μέχρι τότε από πολλές περιοχές της Ευρώπης και τα νησιά του Αιγαίου. Αν και το εργοστάσιο είχε διπλασιάσει την παραγωγή του το 1905, χρησιμοποιώντας άργιλο από ένα λατομείο που βρισκόταν λίγα χιλιόμετρα έξω από την πόλη, δεν κατάφερε να αντεπεξέλθει στη ζήτηση. Μια δεύτερη κεραμοουργία δημιουργήθηκε στη Θεσσαλονίκη. Τα τούβλα που παρήγαγε, με χειρωνακτική μέθοδο, ήταν πολύ ανώτερα ποιοτικά απ' αυτά του εργοστασίου Allatini. Σε διάστημα δύο ετών, δημιουργήθηκαν στη Θεσσαλονίκη τέσσερις μεγάλες χειρωνακτικές κεραμοουργίες.

Πολλά εργοστάσια ασχολήθηκαν με τη βιομηχανία τροφίμων, που η παραγωγή τους αυξήθηκε κατά πολύ, στις αρχές του 20ού αιώνα, κυρίως μετά το 1906. Ο μύλος Allatini θεωρούνταν το σημαντικότερο από αυτά τα εργοστάσια. Ο μύλος αυτός ιδρύθηκε το 1857 και στη συνέχεια λειτούργησε από τον όμιλο Allatini συνεταιριστικά με τη γαλλική εταιρεία Les Grands Moulins de Corbeil. Ο μύλος, που επεκτάθηκε και εκσυγχρονίστηκε μετά από μια πυρκαγιά το 1898, αποτελούσε υπόδειγμα χάρη στη νέα τεχνολογία του. Το 1902, παράγει 200.000 τόνους αλεύρων (απογραμμένα) και βρίσκει αγοραστές όχι μόνο στην πόλη και την ενδοχώρα, αλλά μέχρι τη Βηρυτό ακόμα. Επιπλέον, δύο μικροί μύλοι που παρήγαγαν άλευρα κατώτερης ποιότητας θα βοηθήσουν ώστε να ικανοποιηθούν οι τοπικές ανάγκες. Το 1906, ο μύλος Allatini εκσυγχρονίζεται εκ νέου· διαθέτει 650 ατμοκίνητες μηχανές που προέρχονται από την Ιταλία και παράγει ετησίως 40.000 κιλά αλεύρων, επιτυγχάνοντας αύξηση της παραγωγής σε σχέση με το επίπεδο που είχε τέσσερα μόλις χρόνια νωρίτερα. Παρ' όλο που αυτός ο μύλος διαθέτει τα πλέον σύγχρονα μέσα παραγωγής, η θέση του –μακριά από το σιδηροδρομικό σταθμό και το λιμάνι– αποτελεί πρόσκομμα. Η κατασκευή ενός μικρού προχώματος και μιας αποθήκης με ανυψωτήρα θα βοηθήσουν, αλλά δε θα μπορέσουν να εξαφανίσουν αυτό το μειονέκτημα. Πράγματι, ο μύλος υπέφερε κυρίως από τη γενική υπανάπτυξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Ο μύλος Allatini, όπως και πολλοί άλλοι μύλοι, για παράδειγμα αυτός της Κωνσταντινούπολης, χρησιμοποιούσε εγχώριο σιτάρι, κι αυτό δε γινόταν χωρίς κίνδυνο. Πράγματι, οι Οθωμανοί παραγωγοί δεν καθάριζαν τα σιτηρά με προσοχή, όπως απαιτούσαν οι σύγχρονες μηχανές με τις οποίες ήταν εφοδιασμένοι οι μύλοι αυτοί. Ο μύλος Allatini, όπως και πολλοί άλλοι, προτίμησε τα εισαγόμενα σιτηρά, εγκαταλείποντας έτσι το πλεονέκτημα της κοντινής απόστασης των μακεδονικών σιτοβολώνων.

Γ' αυτούς που αγαπούσαν τις λιχουδιές, η πόλη διέθετε το 1907, τρεις βιομηχανίες ζαχαρωτών, σύγχρονες και ευρύχωρες, που διοχέτευαν ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής τους στο εσωτερικό της Μακεδονίας. Το 1906 άνοιξαν τις πόρτες τους δύο βιοτεχνίες ειδών διατροφής. Η μία, ατμοκίνητη, παρήγαγε προϊόντα υψηλής ποιότητας. Αυτοί που εκτιμούσαν το γλυκό άρωμα του αλκοόλ ήταν ευγνώμονες στην

εταιρεία Modiano, Fernandez et Cie, που δημιούργησε ένα αποστακτήριο στον Όλυμπο. Τις παραμονές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, ονομάστηκε ζυθοποιία Όλυμπος, ανώνυμη εταιρεία την οποία διαχειριζόταν η εταιρεία Mizrahi, Fernandez et Cie. Στις αρχές του 20ού αιώνα, έκανε εξαγωγές στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη, αλλά προμήθευε και τους ντόπιους αγοραστές. Όπως και ο μύλος Allatini, αύξησε και αυτή την παραγωγή της σημαντικά. Πια να κινεί την ατμομηχανή της, χρησιμοποιούσε κάρβουνο από το Ζονγκουλντάγκ της Ανατολίας. Μετά το 1908 απέκτησε ηλεκτρογεννήτρια. Ένα δεύτερο αποστακτήριο εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, ανάμεσα στα 1909 και 1913, που το χρηματοδοτούσαν τέσσερις Έλληνες, οι οποίοι προσπάθησαν να επωφεληθούν από τους εθνικιστικούς ενθουσιασμούς και να αποσπάσουν τους Έλληνες καταναλωτές από το αποστακτήριο του Ολύμπου, το οποίο ανήκε σε Εβραίους.

Άλλες ανάγκες ικανοποιήθηκαν το 1906 και το 1907, όταν άνοιξαν τις πύλες τους δύο βιομηχανίες σόδας. Πια να δροσίσει την ατμόσφαιρα, το αποστακτήριο του Ολύμπου, που ένα τμήμα του λειτουργούσε ως παγοποιείο, άρχισε να παράγει δέκα τόνους πάγου ημερησίως, μέρος του οποίου πωλούνταν στα ελλιμενισμένα πλοία. Γύρω στο 1906, δύο εργαστήρια της Θεσσαλονίκης έφτιαχναν ψυγεία – πολύτιμα αντικείμενα εκείνη την εποχή. Το 1901 άνοιξε ένα σαπωνοποιείο, που τα προϊόντα του αντικατέστησαν τα κατώτερης ποιότητας σαπούνια που εισάγονταν από τη Μασσαλία, τη Μυτιλήνη και την Κρήτη. Τον επόμενο χρόνο, τα τοπικά εργοστάσια αρωμάτων ωφελήθηκαν από την εισροή κεφαλαίων και άρχισαν να μειώνουν τις τιμές των εισαγόμενων αρωμάτων και σαπουνιών. Αυτοί οι νέοι αρωματοποιοί πουλούσαν τα προϊόντα τους στη Θεσσαλονίκη και στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και στη Σμύρνη και τη Βηρυτό. Το 1907, η Θεσσαλονίκη, με εφτά σαπωνοποιεία, παρήγαγε περίπου 160.000 κιλά σαπουνιού ημερησίως. Στις αρχές της δεκαετίας του 1880, Έλληνες και Μαλτέζοι άρχισαν να κατασκευάζουν καρέκλες, που μέχρι τότε εισάγονταν. Το 1905 ένα εργοστάσιο επίπλων απασχολούσε 50 με 70 άτομα. Καθώς ήταν πολύ παραγωγικό αναπτύχθηκε τα επόμενα χρόνια. Γύρω στο 1907, η Θεσσαλονίκη διέθετε τρία εργοστάσια επίπλων και ένα ξυλουργείο με 70 υπαλλήλους. Υπήρχαν επίσης στην πόλη δύο βρυσοδεψεία, όταν ο υιός Noucha άνοιξε ένα τρίτο, το 1907, με εφτά συνεταιίρους. Τέσσερα χρόνια αργό-

τερα, το 1911, η εταιρεία Calderon et Arvesti δημιούργησε το μοναδικό εργοστάσιο υποδημάτων των ευρωπαϊκών επαρχιών της αυτοκρατορίας. Έπαιρνε παραγγελίες μόνο από το στρατό και με τις 75 μηχανές του, κατασκεύαζε μέχρι και 600 ζευγάρια μπότες την ημέρα.

Σ' αυτή την καταγραφή πρέπει να προστεθούν πέντε τυπογραφεία, πολύ καλά εξοπλισμένα, που τύπωναν, γύρω στο 1906, σχολικά βιβλία στα τούρκικα, τα ελληνικά και τα βουλγάρικα, καθώς επίσης και εφημερίδες στα τούρκικα, τα ελληνικά, τα γαλλικά και τα εβραϊκά. Διάφορα εργαστήρια κατασκεύαζαν ομπρέλες και αδιάβροχα, ψεύτικα λουλούδια, αμάξια, τσιμέντο, ρακί, κονιάκ και ρούμι.

Οι βιομήχανοι

Ποιοι ήταν οι υποκινητές της βιομηχανικής ανάπτυξης στη Θεσσαλονίκη, στα τέλη του 19ου αιώνα; Τόσο το οθωμανικό κράτος όσο και οι ντόπιοι και ξένοι έμποροι. Οι προσπάθειες που έκανε η κυβέρνηση της Κωνσταντινούπολης για να αυξήσει τους φόρους στις εισαγωγές προστάτευσαν τους ντόπιους παραγωγούς και βοήθησαν τους επενδυτές να παραγκωνίσουν τους ξένους παραγωγούς, δημιουργώντας βιομηχανίες που τροφοδοτούσαν τις εξαγωγές. Πια τον ίδιο σκοπό, το κράτος, πιστό στην παραδοσιακή πολιτική του, βοήθησε κάπως, εξαιρώντας τα βιομηχανικά μηχανήματα από τους φόρους εισαγωγών. Όμως η βοήθεια του κράτους προερχόταν κυρίως από το γεγονός ότι η πώληση υφασμάτων και υποδημάτων ανήκε στη δικαιοδοσία του. Εκτός απ' αυτό, η συμμετοχή του ήταν σχετικά μικρή και περιοριζόταν στη δημιουργία μιας βιομηχανικής σχολής, με προορισμό την προώθηση και διάδοση των τεχνικών μεθόδων της σύγχρονης βιομηχανίας. Η σχολή αυτή είχε ένα εργαστήριο κατασκευής κλειδιών και κατεργασίας ξύλου· εκεί μάθαιναν επίσης γνέσιμο και ύφανση.

Όμως αυτή η θέληση για βιομηχανικές επενδύσεις δεν ήταν στερημένη από αδυναμίες, που ήταν διαδεδομένες στο οθωμανικό κράτος. Απέναντι στο μεγάλο αριθμό των έμπειρων επενδυτών, υπήρχαν πολύ λίγοι κεφαλαιούχοι και ακόμα λιγότεροι βιομήχανοι. Οι ξένοι επενδυ-

τές ισχυρίζονταν ότι η βιομηχανική ανάπτυξη απαιτούσε κεφάλαια, βιομηχανικό πνεύμα, γνώση του προϊόντος και της τέχνης των πωλήσεων. Στην οθωμανική επικράτεια το 19ο αιώνα, η τάση ήταν να ιδρύνουν εταιρείες, όπου ο ένας από τους συνεταιίρους έδινε τις ιδέες, ένας άλλος κατείχε τις τεχνικές γνώσεις και ένας τρίτος γνώριζε την τέχνη της προμήθειας των υλικών και της πώλησης του τελικού προϊόντος. Και ο καθένας έπαιρνε το μερίδιό του. Αυτό, χωρίς καμιά γνώση της συνολικής κατάστασης της εγχώριας ή της διεθνούς αγοράς.

Η εμπειρία της Θεσσαλονίκης αντανακλούσε, από πολλές απόψεις, το σφαιρικό σχήμα που χαρακτήριζε τον οθωμανικό κόσμο: τα χρήματα των εργοστασίων προέρχονταν από το εμπορικό κεφάλαιο. Έμποροι από το Μοναστήρι και τη Θεσσαλονίκη είναι αυτοί που άνοιξαν το νέο εργοστάσιο υφασμάτων στη Θεσσαλονίκη. Ένας άλλος έμπορος ανήκε στο πλήθος των εταίρων του εργοστασίου της Νιάουστας και ένας έμπορος καλωδίων από τη Θεσσαλονίκη προσπαθούσε μάταια να ιδρύσει ένα εργοστάσιο καλωδίων στα Βοδενά. Σύμφωνα με το ίδιο σχήμα, οι δερματέμποροι κατείχαν βρυσοδεψεία στη Θεσσαλονίκη (κάποιοι και στην Κωνσταντινούπολη). Στη Θεσσαλονίκη όπως και στις περισσότερες οθωμανικές πόλεις (Μοναστήρι, Πρίστινα, Εντιρνέ και Δεδέαγατς), οι μύλοι όφειλαν την ύπαρξή τους στους εμπόρους σιτηρών.

Οι διάφορες εθνικές και θρησκευτικές ομάδες της αυτοκρατορίας προπορεύονταν με τη σειρά τους στη σκηνή και ανάλογα με την περιοχή, είχαν, ή η μία ή η άλλη, τον έλεγχο της βιομηχανίας στις ευρωπαϊκές επαρχίες. Έτσι, οι Έλληνες διαχειρίζονταν τα βιομηχανικά κέντρα της Νιάουστας, των Βοδενών και της Βέροιας. Στο Ισκίπ και στα περίχωρά του, ήταν οι Αλβανοί που έλεγχαν όλα σχεδόν τα μεγάλα εργοστάσια. Οι Αρμένιοι, οι Βούλγαροι, οι Σέρβοι και οι Βλάχοι επένδυναν κυρίως σε μικρές επιχειρήσεις. Η Θεσσαλονίκη ήταν μοναδική, με την έννοια ότι ήταν το μόνο μέρος στην αυτοκρατορία όπου το μεγαλύτερο μέρος των εργοστασιαρχών ήταν Εβραίοι.

Ανάμεσά τους η οικογένεια Allatini αποτελούσε την πιο σημαντική και πιο γνωστή ομάδα βιομηχάνων των ευρωπαϊκών περιοχών της αυτοκρατορίας. Μεγάλοι επενδυτές στα άλευρα και το μετάξι, οι Allatini όφειλαν την περιουσία τους στις γεωργικές εξαγωγές. Χάρη σ' αυτές, η οικογένεια μπόρεσε να ασχοληθεί με τους ατμοκίνητους μύλους, γύρω

στο 1857. Μερικές δεκαετίες αργότερα, κάποια από τα μέλη της άνοιξαν στη Θεσσαλονίκη μια ατμοκίνητη κεραμουργία, την οποία εκσυγχρόνισαν στη δεκαετία του 1890, εισάγοντας μηχανήματα που είχαν κατασκευαστεί στην Ιταλία. Προηγουμένως, η οικογένεια Allatini είχε το μονοπώλιο στις εξαγωγές καπνού από τις περισσότερες περιοχές της Μακεδονίας και διαχειριζόταν η ίδια το μεγαλύτερο μέρος αυτού του εμπορίου. Γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1880, ξένοι έμποροι, Ούγγροι, Αμερικανοί και άλλοι, άρχισαν να καταλαμβάνουν την αγορά και να παραγκωνίζουν τους εγχώριους οίκους. Το 1895, ο οίκος Allatini ανταπάντησε, ιδρύοντας την Compagnie commerciale de Salonique Ltd, για να χρηματοδοτήσει το καπνεμπόριό του. Χάρη σ' αυτό το νέο πλεονέκτημα, η οικογένεια Allatini διατηρούσε τη δεύτερη θέση στη βιομηχανία καπνού, μετά την ουγγρική εταιρεία Herzog et Cie.

Οι Εβραίοι έμποροι της Θεσσαλονίκης Capandji, Jahiel και Bensussan ήταν οι πρώτοι που υποστήριξαν το μεγάλο εργοστάσιο υφασμάτων που ιδρύθηκε στη Νιάουστα το 1911, ως εταιρεία περιορισμένης ευθύνης. Άλλες εβραϊκές οικογένειες, όπως οι Mizrahi, οι Fernandez και οι Toppès, διαδραμάτισαν επίσης σημαντικό ρόλο στη βιομηχανική ανάπτυξη της Θεσσαλονίκης. Η οικογένεια Allatini συνεταιρίστηκε αρχικά με τους Fernandez και τους Mizrahi, ενώ στη συνέχεια ενώθηκε με τους Toppès με δεσμούς γάμου. Τα εργοστάσιά τους περιλάμβαναν πάντοτε πολλούς εταίρους. Μετά το 1908, οι Allatini προσανατολίστηκαν προς τις εταιρείες περιορισμένης ευθύνης.

Οι εργάτες

Τη Θεσσαλονίκη, με την ακμάζουσα βιομηχανία, τη χαρακτήριζε ένας πολύ μεγάλος αριθμός βιομηχανικών εργατών. Για τις αρχές του 20ού αιώνα, μια εκτίμηση αναφέρει 20.000 εργάτες στη βιομηχανία και 5.000 στις μεταφορές, συνολικά το 17% του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης (άντρες, γυναίκες, παιδιά) την εποχή εκείνη.

Είναι εντυπωσιακό το γεγονός ότι υπάρχουν τόσο λίγες πληροφορίες για τους εργάτες και τις συνθήκες εργασίας τους. Οι περισσότεροι

διευθυντές και διαχειριστές των εργοστασίων ήταν ξένοι, που «εισήχθησαν» από τους επιχειρηματίες. Οι διαχειριστές δύο νηματουργείων βάμβακος, που λειτουργούσαν στη δεκαετία του 1880 και του 1890, είχαν έρθει από τη Μεγάλη Βρετανία. Είχαν εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη και έπαιρναν μεγάλους αναλογικά μισθούς: 350 λίρες στερλίνες το χρόνο. Ένας άλλος Βρετανός εργαζόταν ως διαχειριστής στο εργοστάσιο που είχε το μονοπώλιο καπνού, στις αρχές της δεκαετίας του 1890. Οι διευθυντές παραγωγής της κεραμουργίας Allatini είχαν ιταλική υπηκοότητα. Στο παρελθόν, κάτοικοι της Ιταλικής χερσονήσου είχαν «εισαχθεί», για να διευθύνουν τα περισσότερα νηματουργεία.

Όσο για τους εργάτες, αυτοί προέρχονταν κυρίως από τον ντόπιο πληθυσμό. Η εργασία των γυναικών έπαιζε σημαντικό ρόλο. Καθώς κόστιζε λιγότερο, τη χρησιμοποιούσαν όσο το δυνατό περισσότερο. Στα διάφορα νηματουργεία της πόλης, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1880, όλοι οι εργάτες, που ανέρχονταν σε 800, ήταν Εβραίοι (ενώ στις υπόλοιπες περιοχές ήταν Έλληνες, με μόνη εξαίρεση τους Βούλγαρους στα Βοδενά). Τα τρία τέταρτα αυτών των εργατικών χεριών ανήκαν σε νέα κορίτσια, ηλικίας δέκα έως δεκαοχτώ ετών. Η αύξηση του αρχικού μισθού τους δεν έφτανε ούτε το μισό απ' όσα έπαιρναν τα αγόρια στα ίδια εργοστάσια. Η δουλειά άρχιζε την αυγή και τελείωνε με τη δύση του ήλιου, κάθε μέρα, όλο το χρόνο. Υφαντές και υφάντριες εργάζονταν λοιπόν δεκαπέντε ώρες την ημέρα, το καλοκαίρι, και δέκα, το χειμώνα. Δικαιούνταν ένα διάλειμμα δεκαπέντε λεπτών για το μεσημεριανό γεύμα, όχι όμως και για το πρόγευμα. Οι κοπέλες εγκατέλειπαν μερικές φορές το εργοστάσιο, αφού είχαν κάνει κάποιες οικονομίες για να φτιάξουν την προίκα τους. Πολύ συχνά όμως έμεναν σ' αυτό μέχρι να παντρευτούν. Για τις νεαρές Εβραιοπούλες της Θεσσαλονίκης, αυτό σήμαινε το δέκατο πέμπτο έτος της ηλικίας τους.

Η κεραμουργία Allatini απασχολούσε περίπου 200 εργάτες, μαζί μ' αυτούς που εργάζονταν στα λατομεία αργίλου. Γύρω στο 1912, οι νέοι έπαιρναν 10 πιάστρα την ημέρα και οι άλλοι 16 με 18 πιάστρα. Ήταν κυρίως Έλληνες και Βούλγαροι. Πρέπει να υπογραμμιστεί αυτό το σημείο, γιατί οι περισσότεροι παρατηρητές της οικονομίας της Μέσης Ανατολής δηλώνουν ότι οι επιχειρηματίες που ανήκαν σε μια εθνική ή θρησκευτική ομάδα προσλάμβαναν εργάτες μόνο από την ίδια ομάδα. Ένα τέτοιο έθιμο είχε βέβαια πλεονεκτήματα, κυρίως για την εξεύρε-

ση εργασίας. Αλλά, όπως είδαμε, δεν ακολούθουσαν πάντα αυτή την πρακτική. Η κεραμουργία Allatini, που οι ιδιοκτήτες της ήταν Εβραίοι, προτιμούσε να έχει εργάτες άλλου θρησκευματος. Η ζυθοποιία Όλυμπος που ανήκε κι αυτή σε Εβραίους και απασχολούσε το 1912 ογδόντα περίπου εργάτες, ακολούθησε το ίδιο σχήμα. Οι Έλληνες εργάζονταν στις μηχανές, ενώ οι ζυθοποιοί και οι ταβερνιάρηδες ήταν Βούλγαροι. Η εμφιάλωση γινόταν από Εβραίους και Βούλγαρους. Στη Θεσσαλονίκη τα υφαντουργεία μεταξιού απασχολούσαν, το 1889, 450 εργάτες. Το εργοστάσιο υποδημάτων που άνοιξε το 1911 απασχολούσε εξήντα εργάτες, αγνώστου φύλου και εθνικότητας. Η αλευροποιία Allatini απασχολούσε 100 άτομα στις διάφορες φάσεις των εργασιών, από τα οποία, 20 εργάζονταν στο μύλο, το 1912. Η προετοιμασία του καπνού απαιτούσε τα περισσότερα εργατικά χέρια. Στη Θεσσαλονίκη η διαλογή και η συσκευασία απαιτούσαν 4.000-5.000 εργάτες περίπου, ενώ στην Καβάλα ήταν 15.000 (και στην Ξάνθη 5.000). Σε πολλά εργαστήρια οι μπάλες καπνού που έστελναν οι παραγωγοί ανοίγονταν και μετά γινόταν η διαλογή του καπνού ανάλογα με το χρώμα του και την ποιότητά του. Σε πολλές περιοχές, όπως στην Ξάνθη, αυτή τη δουλειά την έκαναν οι άντρες, ενώ στην Καβάλα άντρες και γυναίκες. Τα εργαστήρια της Θεσσαλονίκης απασχολούσαν πολλές γυναίκες. Σ' αυτά τα εργατικά χέρια, πρέπει να προστεθούν και οι εργάτες τσιγάρων, στο εργοστάσιο που είχε το μονοπώλιο καπνού. Το εργοστάσιο αυτό είχε, το 1883, 250 εργάτες, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν Εβραίοι. Το 1881, 15 επιστάτες είχαν υπό τον έλεγχό τους 300 παρασκευαστές καπνών, από τους οποίους τα δύο τρίτα ήταν γυναίκες, και οι 270 ήταν Εβραίοι και Εβραίες. Στο εργοστάσιο αυτό εργάζονταν επίσης 60 Έλληνες και Βούλγαροι, το 83% των οποίων ήταν γυναίκες, καθώς και 5 Τούρκοι επόπτες. Η καθημερινή εργασία διαρκούσε εννέα ώρες. Η αμοιβή των γυναικών ήταν τουλάχιστον κατά 50% χαμηλότερη από εκείνη των αντρών. Το εργοστάσιο απασχολούσε συνολικά 335 εργάτες, το 90% των οποίων ήταν Εβραίοι.

Μια συγκυρία παραγόντων προκάλεσε στη Θεσσαλονίκη, στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, μια αύξηση των μισθών καθώς και την οργάνωση ενός εργατικού κινήματος, χωρίς προηγούμενο στον οθωμανικό κόσμο. Οι εργαζόμενοι της Θεσσαλονίκης σχημάτισαν την πιο συνειδητοποιημένη εργατική τάξη όλης της αυτοκρατορίας. Μετά

το 1896, η γενική αύξηση των τιμών, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, συνοδεύτηκε από βελτίωση των μισθών, η οποία, εξαιτίας της παγκόσμιας ύφεσης που διαρκούσε από το 1873, ήταν αρχικά πολύ αργή. Παρ' όλα αυτά, στη Θεσσαλονίκη τα ημερομίσθια αυξήθηκαν πιο γρήγορα απ' ό,τι αλλού, λόγω της τοπικής συγκυρίας. Το 1906 ανέρχονταν σε 5-8 πιάστρα για τους ανειδίκευτους εργάτες και σε 15 πιάστρα για την ειδικευμένη εργασία των αντρών, ενώ οι γυναίκες και τα νεαρά κορίτσια έπαιρναν μόνο 3 έως 8 πιάστρα.

Οι εργαζόμενοι στα εργοστάσια καπνού, οι οποίοι μετά το 1896 είχαν πληγεί από τον πληθωρισμό, διαδήλωσαν το 1904, και τους ακολούθησαν οι υποδηματοποιοί. Το 1906 είναι η σειρά των εργατών της κεραμουργίας Allatini να αφήσουν τα εργαλεία τους. Η ταχύτατη αύξηση του αριθμού των εργοστασίων όλων των ειδών ήταν προς όφελος των εργαζομένων. Οι εργοδότες υποχρεώθηκαν ύστερα από λίγο να αυξήσουν τις προσφορές τους. Δεν έχουμε πολλές πληροφορίες γύρω από αυτό το θέμα, γεγονός, όμως, είναι ότι οι εργάτες πήγαιναν από το ένα εργοστάσιο στο άλλο, ανάλογα με το μισθό που τους προσέφεραν. Στα τέλη του αιώνα, καθώς η διεθνής ζήτηση και οι τιμές του καπνού ήταν σε πλήρη άνοδο, η εγχώρια βιομηχανία καπνού μπορούσε να προσφέρει μισθούς πολύ υψηλότερους απ' ό,τι οι υπόλοιποι τομείς. Πράγματι, τα υφαντουργεία βάμβακος και μεταξιού βρίσκονταν σε παρακμή στη Θεσσαλονίκη, γιατί οι επιχειρήσεις αυτές δεν ήταν σε θέση να προσφέρουν μισθούς ικανούς να προσελκύσουν και να κρατήσουν τους εργάτες. Η μεγάλη ανάπτυξη της παραγωγής και της εξαγωγής καπνού, που προκάλεσε αύξηση των μισθών, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην οργάνωση του συνδικαλιστικού κινήματος της Θεσσαλονίκης.

Τον Ιούλιο του 1908, η επανάσταση των Νεοτούρκων, που οδήγησε σε συνταγματική κυβέρνηση, δημιούργησε νέες δυνατότητες στους Οθωμανούς εργάτες. Οι εβδομάδες που ακολούθησαν σηματοδεύτηκαν από εκατοντάδες απεργίες για αυξήσεις στους μισθούς, γεγονός που οδήγησε γρήγορα στην επιβολή κατασταλτικών μέτρων από την πλευρά της οθωμανικής κυβέρνησης. Κάθε κατηγορία εργαζομένων στην αυτοκρατορία ήταν δυναμικά αναμειγμένη στην αντίδραση. Οι εργάτες της υφαντουργίας, οι σερβιτόροι, οι κουρείς, οι σιδηροδρομικοί υπάλληλοι, οι φαρμακοϋπάλληλοι, οι εμποροϋπάλληλοι, ακόμα και οι αχθοφόροι... όλοι διαδήλωναν και απαιτούσαν καλύτερους μισθούς. Η

αμοιβή των ανειδίκευτων εργατών στη ζυθοποιία Όλυμπος αυξάνεται από 7-8 πιάστρα σε 11 και μετά τις απεργίες σε 12 πιάστρα. Το 1909, και αφού παρέμεινε κλειστός για δύο εβδομάδες, οι εργάτες του μύλου Allatini απέσπασαν ουσιώδεις αυξήσεις, από 10-11 σε περίπου 15 πιάστρα. Γύρω στο 1913, ο μέσος μισθός των εργατριών της Θεσσαλονίκης ανερχόταν σε 7 πιάστρα, πάνω από το διπλάσιο του κατώτερου του 1906.

Η κατάσταση των εργαζομένων της Θεσσαλονίκης επηρεάστηκε εξίσου από ένα άλλο σημαντικό γεγονός, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα: τη μετανάστευση Οθωμανών υπηκόων. Το γεγονός αυτό οφείλεται, από μια πλευρά στο μεταναστευτικό ρεύμα σ' ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου, που οδήγησε τους Σικελούς, τους Ιταλούς και τους Έλληνες στο Νέο Κόσμο. Από την άλλη, η μετανάστευση προκλήθηκε στην οθωμανική επικράτεια από την επιβολή της υποχρεωτικής θητείας που επέβαλαν οι Νεότουρκοι, οι οποίοι για πρώτη φορά υποχρέωναν πραγματικά τους χριστιανούς και τους Εβραίους της αυτοκρατορίας να υπηρετήσουν στο στρατό. Έτσι, πολλοί Οθωμανοί χριστιανοί, (Έλληνες, Αρμένιοι ή Λιβανέζοι) έφυγαν μακριά από την αυτοκρατορία, για να αποφύγουν τη στρατιωτική θητεία. Έτσι, ενώ πριν η Θεσσαλονίκη είχε πολλούς εργάτες, τώρα, ξαφνικά, παρουσιαζόταν μια έλλειψη, που δεν μπορεί παρά να γίνει περισσότερο αισθητή μέσω των αναγκών μιας βιομηχανίας καπνού που βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη.

Όλα αυτά εξηγούν γιατί οι εργάτες της Θεσσαλονίκης βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση. Το κίνημά τους άρχισε πριν από την επανάσταση του 1908 και γνώρισε στη συνέχεια μια ξεχωριστή ισχύ. Ενώθηκαν σε ενώσεις και συνδικάτα για να προβάλλουν τις απαιτήσεις τους. Γύρω στο 1910, σημαντικές ενώσεις ήταν αυτές των καπνεργατών, των υφαντών, των αχθοφόρων, των σιδηροδρομικών υπαλλήλων στη γραμμή Θεσσαλονίκη-Μοναστήρι, ενώ σχηματίζονταν οι αντίστοιχες των εργαζομένων στους μύλους, των κατασκευαστών φουστανελών, των σερβιτόρων, των υποδηματοποιών και των κατασκευαστών τσιγαρόχαρτων.

Οι περισσότερες από αυτές τις ενώσεις δεν είχαν δημιουργηθεί με ταξικά κριτήρια. Έτσι, οι Εβραίοι ξυλουργοί είχαν επικεφαλής τους ιδιοκτήτες των εργαστηρίων τους, ενώ ένας γιατρός διοικούσε την ένω-

ση των Ελλήνων ραπτών. Συγκρούσεις με εθνικό χαρακτήρα πήγαζαν μοιραία από τη δράση των περισσοτέρων ομάδων, εμποδίζοντας την ταξική ένωση και την αλληλεγγύη των εργατών. Για τους Έλληνες της αυτοκρατορίας, το εθνικό ζήτημα υπερείχε αδιαμφισβήτητα από τις κοινωνικές διεκδικήσεις.

Εντούτοις, η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε μέσα στον οθωμανικό κόσμο το επίκεντρο των πιο γόνιμων προσπαθειών για την άρση των εθνικών διαφορών και πολλές σημαντικές σοσιαλιστικές οργανώσεις δημιουργήθηκαν εκεί. Η συνοχή των εργατικών ενώσεων και η πρόοδος ανάπτυξης που γνώρισε εκεί ο σοσιαλισμός οφείλονται εν μέρει στην εξαιρετικά ευνοϊκή τοπική συγκυρία: την αύξηση των μισθών, αποτέλεσμα της ανάπτυξης της βιομηχανίας καπνού, σε συνδυασμό με την έλλειψη εργατικών χεριών, που οφειλόταν στη γενική βιομηχανική ανάπτυξη και στη μετανάστευση. Ο χαρακτήρας του εργατικού κινήματος στη Θεσσαλονίκη εξηγείται επίσης και από το αναλογικά υψηλό επίπεδο μόρφωσης: προϊόν των προσπαθειών του οθωμανικού κράτους, των διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων και των προγραμμάτων της Alliance israélite universelle. Τέλος, η ένταση του εργατικού κινήματος οφειλόταν στη θέση της πόλης και στον καθοριστικό ρόλο της στις οδούς επικοινωνίας, στους δεσμούς της με τη Δυτική Ευρώπη και τις διάφορες βαλκανικές χώρες. Ένα εξαιρετικό σιδηροδρομικό δίκτυο τη συνέδεε με τη Βουλγαρία και με τις σύγχρονες ιδέες που έρχονταν από εκεί, με την πλούσια σοσιαλδημοκρατική παράδοση που ερχόταν από την Αυστρο-Ουγγαρία, τη Βόρεια Γερμανία και τη Δύση. Άλλωστε, από τη Θεσσαλονίκη οι προοδευτικές ιδέες πέρασαν στον οθωμανικό κόσμο¹.

---

1. Πηγές: Βρίσκει κανείς πολλές λεπτομέρειες για τη βιομηχανική ζωή της Θεσσαλονίκης στις αναφορές των προξένων της Μεγάλης Βρετανίας, της Γαλλίας και της αυτοκρατορικής Γερμανίας καθώς και στους καταλόγους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σχετικά με την επαρχία της Θεσσαλονίκης (*Selânik Vilayeti Salnamesi*).